

DAWNE WSIE I MIASTECZKA O ROZPLANOWANIU KONCENTRYCZNYM W POLSCE. CZĘŚĆ 1. DIAGNOZA

Maria Szeligowska¹, Jarosław Szewczyk²

¹ studentka Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok,
.e-mail: maria.szeligowska29@gmail.com

² Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, ul. O. Sosnowskiego 11, 15-893 Białystok,
.e-mail: j.szewczyk@pb.edu.pl; ORCID 0000-0002-2454-2934

DOI: 10.24427/aea-2019-vol11-no4-04

OLD RADIALLY-PLANNED VILLAGES AND TOWNS IN POLAND. PART 1. A DIAGNOSIS

Abstract

Landscape values of radially-planned historic settlement units, have been recognized on examples of villages and towns in Poland. Amongst thirteen such examples, there are three towns (Krynki, Frampol and Głogów Małopolski, all these on the east part of Poland) and eleven villages which represent various morphogenetic categories: round hamlets (Łąkie and Chorzewo), Frederician villages (Paproć Duża, Pokój, Kup, Czerwona and Nowosolna, the last one being included in Łódź recently), oval-shape villages (Jamno, Księżę Pole, Pańków) and a village Brzeście of contemporary origin. Threats for their spatial uniqueness have been recognized and the possible prevention strategy has been outlined. The research was conducted on the basis of comparative analysis of short case studies, with cartography material applied and on wider historical background. The general objective of the work was an assessment of 'amorphization' of radially-planned historic settlement units in Poland, as a general threat to their spatial legacy. The consecutive practical objectives include spatial planning concepts that would prevent 'amorphization' and preserve, or feature, or even augment morphogenetic characteristic of the settlement units; nevertheless, this still relates to the future phase of the research.

Streszczenie

Wskazano wartości towarzyszące koncentrycznemu (symetrycznie wielobocznemu, gwiaździsto-promienistemu i okrężnemu) rozplanowaniu historycznych struktur osadniczych. W Polsce odnaleziono czternaście przykładów, mianowicie trzy miasta (Krynki, Frampol i Głogów Małopolski, oba na wschodzie Polski) oraz jedenaście wsi reprezentujących różne typy morfogenetyczne: typ okoliczności (Łąkie w województwie lubuskim i Chorzewo w województwie wielkopolskim), typ wsi fryderycjańskiej (Paproć Duża w gminie Szumowo na pograniczu podlasko-mazowieckim, Nowosolna włączona obecnie do łódzkiej dzielnicy Widzew, wieś gminna Pokój na Opolszczyźnie i pobliska wieś Kup oraz osada Czerwona w gminie Oleśno), typ owalny albo wsi placowej (Jamno w gminie Parchowo na Kaszubach, Księżę Pole w gminie Baborów w województwie opolskim i Pańków w gminie Tarnawatka w województwie lubelskim) oraz jedną wieś o nowszej genezie (Brzeście w gminie Sławno w województwie zachodniopomorskim). Zdiagnozowano współczesne zagrożenia, wskazując na potrzebę zapobieżenia utracie specyfiki przestrzennej przez te jednostki osadnicze, zwłaszcza w wymiarze estetyki krajobrazu. Zastosowane metody badawcze to studium przypadku i analiza porównawcza – obie na podstawie materiałów kartograficznych i informacji historycznych. Celem badań jest ocena skali problemu definiowanego jako *amorfizacja wsi o rozplanowaniu koncentrycznym na obszarze Polski*. Wynikającym stąd drugim celem będzie też zaproponowanie w przyszłości konceptów planistycznych eksponujących (i chroniących) morfogenetyczną specyfikę badanych jednostek osadniczych.

Słowa kluczowe: ruralistyka; typologia wsi; ochrona krajobrazu wiejskiego; architektura wsi

Keywords: rural planning; typology of villages and hamlets; countryside preservation; country architecture

WPROWADZENIE

W typologii układów osadniczych, a zwłaszcza morfogenetycznej typologii wsi, szczególną rolę odgrywały te o układzie koncentrycznym, w tym symetrycznie wielobocznym, gwiaździsto-promienistym i okrężnym, będącym zazwyczaj odzwierciedleniem rzadko spotykanych koincydencji podczas powstawania danej struktury osadniczej. Na przykład niektórym typom wsi o rozplanowaniu okrągłym przypisywano dużą wagę historyczną: wsie-okolnice traktowano jako dowód ich powstawania w społeczeństwie wczesnosłowiańskim (w opozycji do osadnictwa germańskiego), wsie okrągłe (lecz nie okolnice) odzwierciedlały unikalność topografii miejsca, a zakładane podczas kolonizacji fryderycjańskiej wsie okrężno-promieniste dowodziły rozmachu i skali przedsięwzięć rekolonizacyjnych w niemieckich Prusach Wschodnich, tym bardziej, że wsie takie niejednokrotnie rozmierzano nie na suchym korzeniu, lecz na komasowanych gruntach wsi wcześniejszych (*vide* przypadek Nowosolnej). A przecież były też okrężno-promieniste lub symetryczno-wieloboczne miasta odzwierciedlające zamysł *miasta idealnego*, u nas wszakże czasowo spóźniony (*vide* Frampol, założony wtedy, gdy renesansowy koncept *miasta idealnego* dawno już stał się anachronizmem).

Zaskakuje więc wynik przeprowadzonej przez nas kwerendy piśmiennictwa i zasobów kartograficznych, wskazujący, że na obszarze Polski istnieje obecnie zaledwie trzynaście jednostek osadniczych, którym można przypisać atrybut rozplanowania radialno-okrężnego lub symetrycznie wielobocznego – w tym dwa miasta, jedna dzielnica miejska (do niedawna będąca osobną wsią) i dziesięć wsi. Skoro zaś takie jednostki osadnicze są unikatami, to nasuwa się pytanie o czyhające na ich unikalność zagrożenia. Czy zachowują czytelność swej struktury? Czy wyodrębniają się w krajobrazie?

W pracy podjęto próbę odpowiedzi na te pytania, ilustrując je schematami badanych wsi i miast.

1. OGÓLNA OCENA DOTYCHCZASOWEGO STANU WIEDZY

Zainteresowanie optymalnymi i rzeczywistymi kształtami wsi oraz miast widoczne jest od kilku stuleci w piśmiennictwie ekonomiczno-gospodarskim, poradnikowym i w traktatach o architekturze, niemniej od XIX wieku to zagadnienie zaczęło budzić także zainteresowanie krajoznawców, historyków, ekonomistów, planistów, etnografów, geografów czy polityków – słowem, przedstawicieli znacznie szerszego spektrum dyscyplin nauki. Poszerzając i pogłębiając odnośne badania, już w XIX wieku zwrócono uwagę na układy

wsi wyróżniające się regularnością, toteż zaczęto poszukiwać przyczyn tejże regularności i wyodrębniać typy wsi, uwzględniając między innymi geometrię rozplanowania.

1.1. Dawne badania najstarszych wsi o rozplanowaniu okrężnym (podkowiastym) – typu okolnica

Wyraźna świadomość unikalności morfogenetycznej wsi o rozplanowaniu okrągłym lub okrężno-promienistym, a także ich istotności w badaniach historycznych, zaistniała w naszej nauce już w XIX wieku wraz z recepcją prac geografów i historyków zachodnioeuropejskich. Bodajże najbardziej czytelnie nawiązała do nich Bohdan Zaborski [1926, s. 7], pisząc w swej fundamentalnej pracy z zakresu geografii osadnictwa, mianowicie w książce *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, że „...już w roku 1845 Victor Jacoby zwracał uwagę na kształt i rozmieszczenie wsi okrągłych wzdłuż słowiańsko-niemieckiej granicy z roku 800. Myśli jego podchwytuje i prowadzi dalej badacz niemiecki [August] Meitzen”. Badania te nieco wcześniej zreferował był też u nas Oswald Balzer, wskazując w wykładzie dnia 8 marca 1910 roku na walnym zebraniu Towarzystwa Popierania Nauki Polskiej, iż: „...okazało się (...) [w badaniach] Jacobiego, że ze względu na kształt istnieją pewne osobne typy wsi słowiańskiej, różne od typu osad innych narodowości. Jednym z nich jest wieś, nazwana przez badaczy niemieckich 'Runddorf', (...) co Czesi oddają przez 'okrouhlica', a co po polsku byłoby może najlepiej określić nazwą 'okolnica'. Wieś taka obejmuje szereg domostwa ściśle przy sobie zwartych, tak że między odstępami niepodobna się przedostać. Domy te są ustawione obok siebie na linii okrągłej, mniej lub więcej kolistej; na ogół przypominają one kształtem podkowę. Wejście do takiej wsi istnieje tylko z jednej strony, w miejscu, gdzie zbliżają się do siebie oba końce linii kolistej. Za domami na zewnątrz znajdują się ogrody jak gdyby w wachlarzowych promieniach od każdego domu wychodzące. Poza ogrodami znajdują się pola. Domy mają wejście (drzwi) ku środkowi wsi. (...) W środku wsi (...) znajduje się pospolicie sadzawka, której używa domowe ptactwo wodne i gdzie poi się bydło; na noc spędzano je tu do środka na legowisko. W ten sposób, jeśli się zamknie jedyne wejście do osady, wszystko, co w jej obrębie się znajduje, ludzie i dobytek, jest bezpieczne” [O. Balzer 1910, s. 363]. Nieco dalej Balzer zauważał: „Nieraz spotkać się można z twierdzeniem, że okolnica to najstarszy kształt słowiańskiej osady wiejskiej” [tamże, s. 366].

Znaczenie historyczno-polityczne przypisywane wsiom typu okolnica skłaniało ówczesnych uczonych do poszukiwań takich wsi w terenie, a niekiedy nawet do przypisywania tej kategorii wsiom o zgoła odmien-

Ryc. 1. Zdjęcie lotnicze centrum wsi Pokój z około 1930 roku; źródło: plik dostępny w domenie publicznej
Fig. 1. An archival photo of Pokój (ca. 1930); source: public domain

nym rodowodzie i niezupełnie charakterystycznym rozplanowaniu. Balzer pisał: „Co do rozprzestrzenienia ich w dalszych częściach Polski podjęto badania dopiero w ostatnich czasach, i to tylko częściowe; mam tu na myśli pracę prof. Bujaka, dotąd drukiem nieogłoszoną, (...). Prof. Bujak wykazuje tu pewne ślady istnienia tego typu w ziemi krakowskiej. (...) [Jednak] na ogół typ okolicy, idąc od najdalszej zachodniej rubieży Słowiańszczyzny ku wschodowi, staje się coraz radszy, tak też i w Polsce przedstawia się on już tylko jako zjawisko w zasadzie wyjątkowe; dość przypomnieć, że Meitzen, który z osobna zbadał Śląsk pod tym względem, znalazł tu już stosunkowo niewielką ilość okolnic” [O. Balzer 1910, s. 365].

Oswald Balzer (1858-1933) był historykiem, Bohdan Zaborski (1901-1985) – geografem, lecz każdy z nich przypisywał okolnicom istotne znaczenie z własnej perspektywy badawczej (z czasem zresztą w ramach obu tych dyscyplin wyemancypowały się działy poświęcone właśnie badaniu struktur osadniczych: *historia osadnictwa* w ramach dyscypliny *historia*, *geografia osadnictwa* w ramach dyscypliny *geografia*). Jednak specyfika przestrzenna okolic przyciągała uwagę także przedstawicieli nauk i sztuk mniej przy-

wiązanych do naukowego rygoru, którzy nie wahali się instrumentalnie użyć pojęcia „okolnica” na potrzeby tworzonego przez siebie mitu tych wsi jako rzekomo prapolskiej spuścizny czy jako „najpiękniejszej formy budynków”, jak napisał był urbanista i profesor Politechniki Lwowskiej Ignacy Drexler w nienaukowej, bo raczej poradnikowej książce pt. *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej*, skąd warto przytoczyć obszerniejszy ustęp.

Otóż Drexler pisał: „[Okolnica] jest to skupienie zagród dookoła obszernego błonia czy pastwiska gminnego (nawsia, majdanu) obwiedzonego drogą wiejską (...). Na zewnątrz kręgu domostw ciągną się promieniście role, należące do poszczególnych gospodarzy. Majdan miewa kształt zbliżony do koła, elipsy, soczewki, czworoboku. Służy on za pastwisko gminne i plac targowy. W nawsiu mieści się często staw, którego zwierciadło odbija korony ciemnych, starych drzew, wieńcem otaczających nawsie. Prócz tego znajduje się tam studnia, kapliczka i budki pastusze. W najpiękniejszych, typowych okazach wsi tego rodzaju gościniec nie przecina nawsia ani nie biegnie jego brzegiem, co ze względu na pył drogowy i bezpieczeństwo działwy wiejskiej i bydła przebywającego na

bloni jest bardzo właściwe. W swej niejako parkowej rozległości, działają majdan na oko widza przez kontrast tem silniej, im bardziej są ściśnione zabudowania wiejskie, koncentrycznie ułożone. Jest to najpiękniejsza forma układu budynków, organizm jednolity, całość zamknięta w sobie, najwyższy wyraz logicznego rozwoju wsi uspołecznionej, najsilniejsze zaznaczenie antytezy skupionego, zorganizowanego osiedla i rozległych, uprawnych pól. (...) Pierwotnym celem takich osad była wspólna obrona, a następnie centralizacja urzędzeń wspólnych, studni, pastwiska, targu” [I. Drexler 1921, s. 54, 55].

Tym samym okolnica stała się pewnym wzorcem, idealnym typem wsi, hołubionym przez piewców narodowych marzeń, a zarazem mylonym ze wsiami okrągłymi, a nawet z co regularniejszymi owalnicami. Drexler kontynuował: „Okolny typ wsi nadaje się znakomicie do użytkowania i teraz na ziemiach naszych, szczególnie przy zakładaniu kolonii dla inwalidów wojennych. Mieszkanie w osadzie tego typu da naszym zasłużonym żołnierzom i ich rodzinom równocześnie i swobodę bytu, i łatwość współżycia całej ludności” [tamże, s. 57]. Ta opinia zadziwia, zważywszy, że już wówczas zdawano sobie sprawę, że na terenie naszego kraju liczbę okolnic mających w miarę dobrze zachowane swe charakterystyczne rozplanowanie można było policzyć na palcach jednej ręki. Sam zresztą Zaborski [dz.cyt., s. 38-39], próbując rozpoznać i policzyć wszystkie okolnice w ówczesnej (międzywojennej) Polsce, podał nieco ponad trzydzieści przykładów, lecz żaden z nich nie reprezentował struktury dobrze zachowanej, większość zaś budziła wątpliwości interpretacyjne. Także inni autorzy podawali jako okolnice przykłady wsi, które dziś zupełnie zatraciły swą kolistość (jak wieś Jutrzyzna koło Strzelina, wzmiankowana między innymi przez Ignacego Tłoczkę, 1958, s. 20).

1.2. Wieś okrągła (niebędąca okolnicą)

Toteż ówcześni i późniejsi autorzy, choć starali się rozróżnić okolnice jako wsie o wczesnośrednio-wiecznej genezie od wsi późniejszych, choć niekiedy podobnych co do promienisto-okrężnego rozplanowania, będąc wyczerpani na unikalność tych pierwszych, zwracali uwagę na wszystkie przypadki, kiedy to okrężność lub promienistość widoczna była w układzie wiejskiej ulicy (lub ulic) czy też w kształtach i rozmieszczeniu działek siedliskowych lub w kształtach rozłogów pól otaczających daną wieś. Rzadko wszystkie te elementy struktury łącznie, czyli wspólnie, wskazywały

na promienistość lub okrężność rozplanowania i nie zawsze pozwalały na łatwą interpretację pierwotnego zamysłu osadniczego, a często okazywały się zdeformowane upływem czasu. Dlatego Bohdan Zaborski w zacytowanej już wcześniej pracy wskazał na kilka typów wsi o okrągłym rozplanowaniu, niebędących wszakże okolnicami, i wyróżnił między innymi także: „...wsie okrągłe (...) zazwyczaj większych rozmiarów, które zostały utworzone najczęściej dookoła jeziora lub bagnistej niecki, meandru rzeczno-jeziora itp.” – wskazując dalej, iż „*obie formy mają różną genezę: pierwsza [tj. okolnica] jest wynikiem dążenia osadników do stworzenia formy półobronnej, druga zaś [tj. wieś okrągła niebędąca okolnicą] – do wykorzystania dogodnego gospodarzo pasa granicznego dwu stref fizjograficznych*” [B. Zaborski 1926, s. 35].

Niemniej i takich wsi wcale nie było u nas dużo, a zresztą większa część wymienionych przez Zaborskiego dawnych rzekomych okolnic mogła równie dobrze być wsiami okrągłymi, a wsie okrągłe mogły być faktycznie wsiami placowymi lub owalnicami o regularniejszym niż zwykle planie¹.

1.3. Wieś placowa i owalnica o rozplanowaniu zbliżonym do promienisto-okrężnego

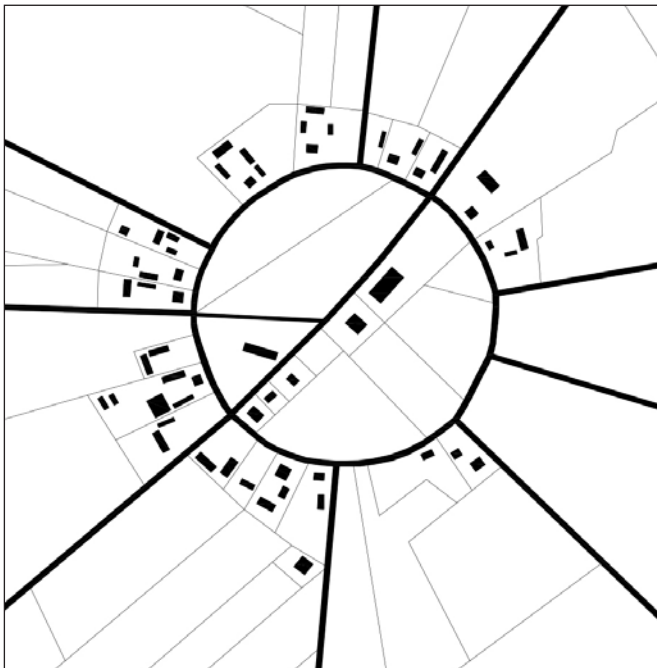
Okrężność rozplanowania bywa bowiem czasami szczególnym przypadkiem, gdy daną wieś z uwagi na jej pochodzenie i lokalizację (wzdłuż drogi związanej z małym zbiornikiem wodnym lub ciekim) należałoby zaliczyć do kategorii wsi placowych lub do pokrewnej kategorii owalnic, czyli (w obu przypadkach) do wsi ze środkowym rozszerzeniem zajęтым dawniej przez wspólny plac – *nawsie* (zwłaszcza gdy także wsie sąsiednie należą do tejże kategorii). Gdy taki układ podkreślony jest wachlarzowo-promienistym niwowym układem pól otaczających tę wieś, wówczas okrężno-promienista kompozycja całości przyciąga uwagę i wydaje się nieprzypadkowym zamierzeniem podczas zakładania danej wsi, co wszakże niekoniecznie odzwierciedla faktyczny pierwotny zamiar, bo zresztą wiele wsi placowych i owalnic mogło mieć samorodne pochodzenie. Toteż uczeni nie zawsze rozróżniali oba te typy i różne były propozycje określenia relacji między typem owalnicy, typem wsi okrągłej i typami wyżej wymienionymi – na przykład według Bohdana Zaborskiego (dz.cyt., s. 40) „*owalnica jest typem przejściowym między okolnicą a ulicówką*”. Owalnice i wsie placowe są jednak zwykle większe od wsi okrągłych i znacznie większe od okolnic.

¹ Podkreślali to wielokrotnie także późniejsi uczeni. Maria Kielczewska-Zaleska (1956, s. 11) pisała: „Zaborski określa szereg wsi jako okolnice, tymczasem są to wsie powstałe często w nowszych czasach i jak to stwierdziły nasze obserwacje terenu i badania z zakresu historii wsi, ani układem gruntów, dróg czy funkcją placu nic z okolnicami historycznymi nie mają wspólnego”.

Tak czy owak wsie placowe i owalne jako typy o dawnym pochodzeniu uległy już przeważnie tak dużym przemianom, że bardzo rzadko spotkać można przykłady o czytelnych cechach geometrycznych, mianowicie o rozplanowaniu okrężnym lub okrężno-promienistym.

1.4. Rzędówka okrężna

Jest to typ wsi wyodrębniony przez Bohdana Zaborskiego [1926, s. 35] i według tego wyodrębnienia reprezentowany przez jedną wieś, Paproć Dużą na pograniczu podlasko-mazowieckim. Rzędówka jako taka jest typem wsi o luźnej przyulicznej zabudowie, często jednostronnej, a przy tym bezpośrednio powiązanej z polami stanowiącymi niejako przedłużenie działek siedliskowych. Rzędówka okrężna byłaby więc taką luźno zabudowaną wsią z tym tylko wyjątkiem, że główna ulica nie przebiega prosto, lecz zakręca, tworząc okrąg o znacznej średnicy (w przypadku wspomnianej wsi Paproć Duża średnica okręgu wyznaczonego przez tę ulicę wynosi ponad 400 metrów; (ryc. 2). Jednak nowsze publikacje pomijają typ rzędówki okrężnej jako zbędny, skoro jest reprezentowany tylko jednostkowo.

Ryc. 2. Schemat wsi Paproć Duża; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)

Fig. 2. A schematic village plan of Paproć Duża; source: drawn by M. Szeligowska, 2019

1.5. Kolonie józefińskie i wsie fryderycjańskie

Miasta i wsie o rozplanowaniu wielosymetrycznym, geometrycznym, zakładane w wyniku dawnych akcji komasacyjno-reparcelacyjnych i nowych przedsięwzięć osadniczych, wzmiankowane już w XIX wieku przez uczonych niemieckich i utrwalane na rysunkach, a później na fotografiach (ryc. 1), przez wiele dekad nie budziły większego zainteresowania naszych badaczy – *vide* opinia Bohdana Zaborskiego: „Do grupy tej zaliczamy kilka wsi, przeważnie kolonii józefińskich w województwie stanisławowskim. Osiedla te w kształcie czworo- i pięcioboków pomijane są w rozważaniach historycznych” [B. Zaborski 1926, s. 67]. Powodem była nieliczność przykładów takich wsi lub miasteczek, ich lokalizacja na zachód lub na wschód od terytorium etnicznego osadnictwa polskiego, ich kojarzenie z akcjami osadniczymi realizowanymi przez zaborców (kolonizacja józefińska w Galicji, kolonizacja fryderycjańska w Prusach itp.). Tym niemniej mając stosunkowo niedawną genezę, zachowały one względnie dobrze swe pierwotne geometryczne rozplanowanie. Zaczęły być u nas systematycznie badane właściwie dopiero w ostatnich dekadach.

Geometryczne osady józefińskie w obecnych granicach Polski właściwie nie istnieją, a te poza naszymi granicami, jak pięcioboczna wieś Równie w rejonie drohobyckim obwodu lwowskiego na Ukrainie (około 80 kilometrów na południowy wschód od Przemysła), założona w roku 1783, marginalizowano w opisach naukowych. Pomijamy je też w niniejszej pracy właśnie z uwagi na ich lokalizację poza granicami Polski. Wzmiankujemy natomiast o kilku wsiach założonych w ramach kolonizacji fryderycjańskiej (ryc. 1).

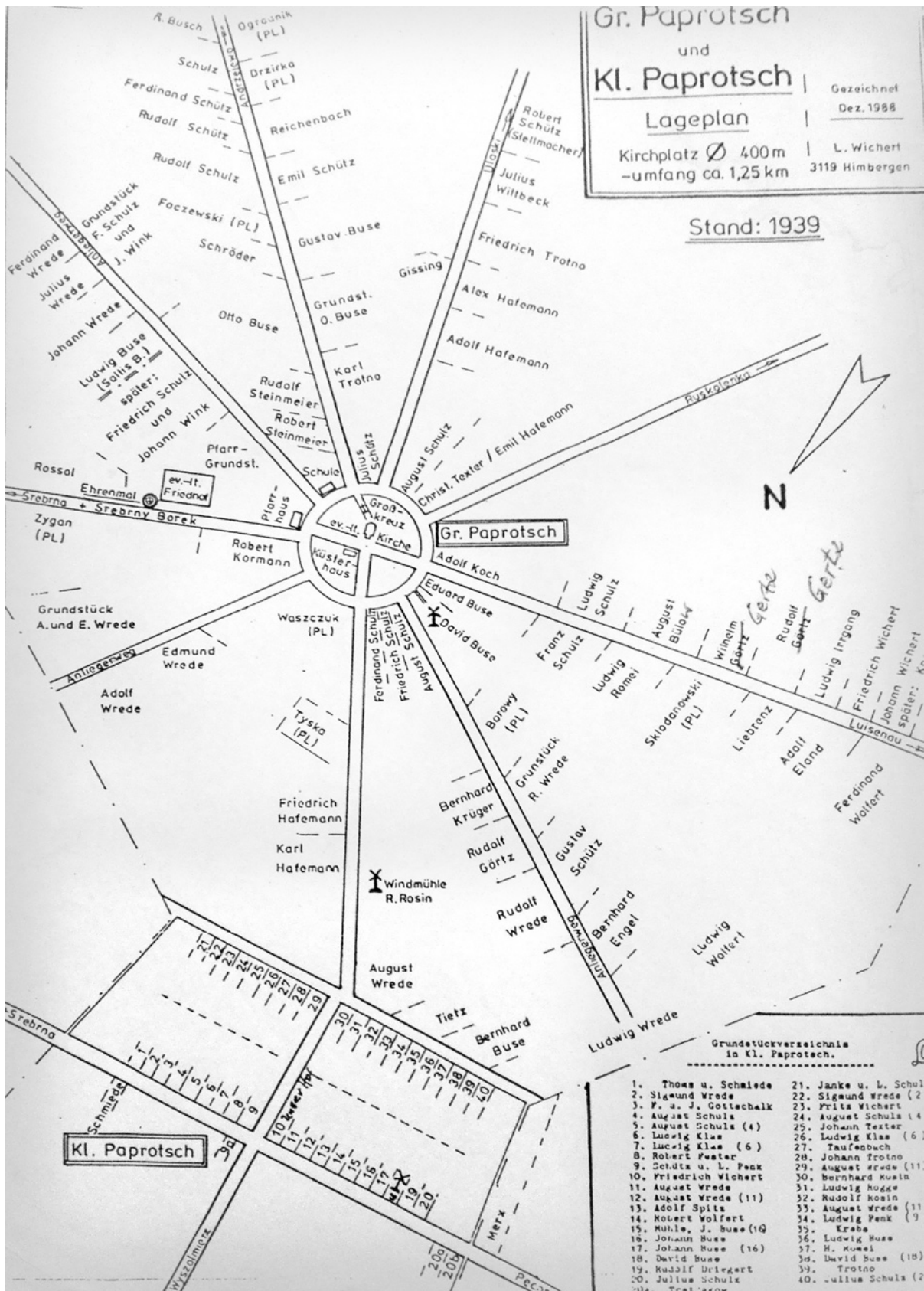
2. PRZYKŁADY KONCENTRYCZNYCH WSI FRYDERYCJAŃSKICH

Omówienie zachowanych po dziś dzień wsi o rozplanowaniach koncentrycznych zaczynamy od tych, które powstały u schyłku XVIII lub na początku XIX wieku w ramach kolonizacji fryderycjańskiej². Jest to bowiem grupa po pierwsze najliczniejsza (pięć przykładów), a po drugie – reprezentujące ją wsie okazują się najmniej przekształcone, najbardziej wyraziste i krajobrazowo najciekawsze.

2.1. Paproć Duża

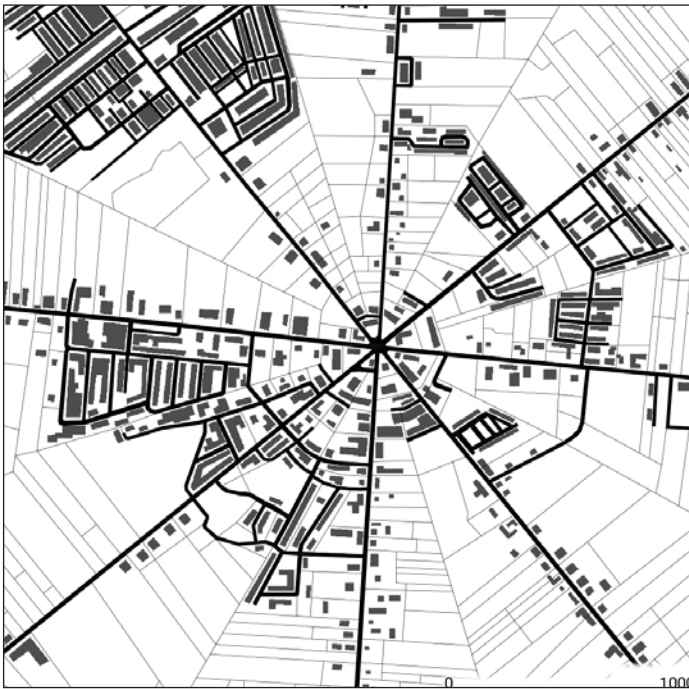
Wieś Paproć Duża znajduje się w gminie Szumowo powiatu zambrowskiego przy zachodniej grani-

² Kolonizacja fryderycjańska to akcja osadnicza połączona z szeroko zakrojonymi przedsięwzięciami komasacyjno-reparcelacyjnymi, zainicjowana i w znacznej mierze przeprowadzona przez króla Prus Fryderyka II (1712-1786), realizowana od połowy XVIII aż do pierwszych dekad XIX wieku.

Ryc. 3. Plan wsi Paproć Duża z 1939 roku; źródło: dokument archiwalny stanowiący część Studium ruralistycznego wsi Paproć Duża (studium opracował A. Dolistowski, 1990)

Fig. 3. An archival map of the village Paproć Duża, 1939; source: A. Dolistowski, 1990

Ryc. 4. Schemat wsi Nowosolna; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)

Fig. 4. A schematic village plan of Nowosolna; source: drawn by M. Szeligowska, 2019

Ryc. 5. Schemat centralnej części wsi Pokój; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)

Fig. 5. A schematic village plan of Pokój; source: M. Szeligowska, 2019

cy województwa podlaskiego. Rozplanowana została w 1802 roku wzdłuż kolistej drogi otaczającej niemal pusty plac o średnicy 420 metrów, z którego wychodziło dziewięć radialnych prostych dróg – to założenie było zgodne z powstałym kilka lat wcześniej (około 1799 roku) projektem autorstwa niejakiego von Wedella. Ramy prawne, w jakich założono tę wieś, uzasadniają jej klasyfikację jako wsi fryderycjańskiej, choć – jak wspomniano – Zaborski klasyfikował ją osobno, wskazując między innymi na niespotykaną gdzie indziej rozległość jej kolistego założenia.

Wieś zasiedlono w roku 1803, sprowadzając dziewięć północnoniemieckich rodzin spośród zamierzonych trzystu; przyjęła ona wówczas nazwę Gross-Königshuld. Wskutek działów rodzinnych liczba gospodarstw włączonych w obwodowo-radialną część wsi zwiększyła się z czasem do kilkunastu, lecz dalszemu zagęszczaniu zapobiegło ekspediowanie kolejnych rodzin potomnych na pobliskie kolonie oddalone od wsi o 500 - 1500 metrów, a z czasem także jeszcze nieco dalej. Od czasu powstania wsi podlegała fluktuacjom demograficznym, w tym wymianie ludności pod koniec II wojny światowej i w pierwszych latach powojennych (ludność wyznania ewangelickiego i pochodzenia północnoniemieckiego wyemigrowała). Obecnie sołectwo Paproć Duża liczy około 400 mieszkańców, lecz sama centralna (kolista) część wsi wydaje się niemal pusta, bo liczba zagród jest nieproporcjonalnie mała względem rozległości pierwotnego założenia ruralistycznego (ryc. 2 i 3). Większość ludności wsi zamieszkuje kolonie położone nieco dalej.

Paproć Duża była wzmiankowana w kilkunastu publikacjach naukowych. W 1958 roku Ignacy Tłoczek podał ją jako przykład wartościowego kulturowo „założenia planistycznego (...), mającego znaczenie historyczne lub architektoniczne, (...) [mimo iż] obiekty wchodzące w skład kompozycji nie przedstawiały indywidualnej wartości” [I. Tłoczek 1958, s. 33, w tym przypis 3]. Waldemar Łupiński [2011, s. 362] uznał jej „przestrzenny układ stanu władania gruntami (...) [za] unikatowy dla północno-wschodniej Polski”, choć mylnie określił ją jako okolicę.

2.2. Nowosolna

Dawna podlódzka wieś Neu-Sulzfeld, a dzisiejsza Nowosolna (od 1988 roku włączona do Łodzi jako część Widzewa, choć od centrum Łodzi odległa o około 10 kilometrów), to rówieśniczka Paproci Górnej, bo powstała również w 1802 roku. Założono ją na leśnych terenach Ekonomii Łazanów, nadając rozplanowanie symetryczno-radialne na przecięciu ośmiu dróg, z których każde sąsiednie krzyżują się pod kątem 45 stopni. Wieś rozplanowano w powiązaniu z sąsiednimi nowy-

mi wsiami typu *rzędówka*, takimi jak Wiączyń Dolny, Wiączyń Górny i Wiączyń Nowy. Zasiedliły ją rodziny niemieckie, głównie pochodzące z wirtemburskiego Sulzfeld, co tłumaczy pierwotną nazwę wsi; wśród nich – lub może wśród nieco późniejszych osadników – część stanowili uchodźcy religijni ze wspólnoty braci morawskich (a dokładniej rzecz ujmując, grupy znanej jako wspólnota Herrnhut). Do roku 1823 liczba znajdujących się we wsi domów wzrosła do 86, zamieszkałych łącznie przez 1059 mieszkańców, czyli średnio po kilkanaście osób w domu.

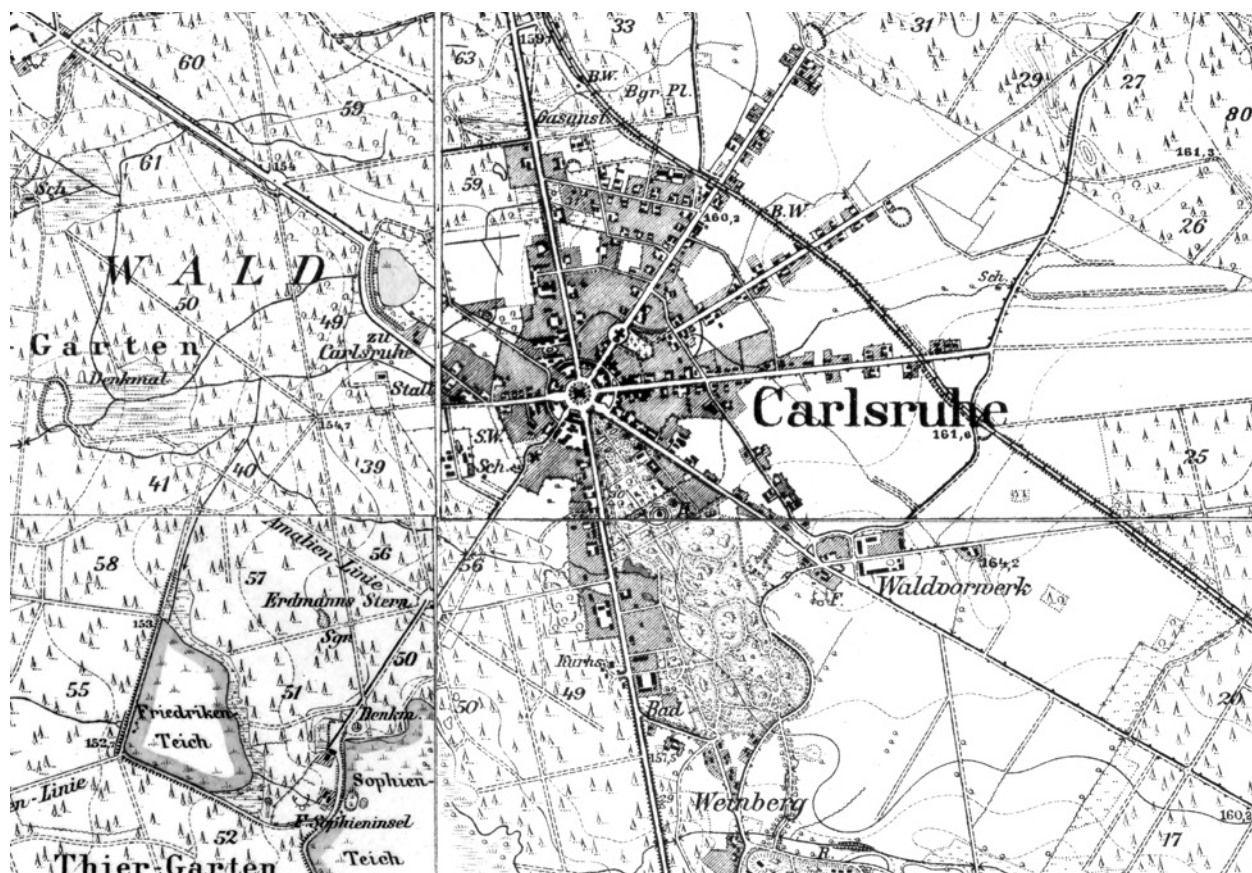
Koncentryczno-ośmioramienne założenie Nowosolnej obejmuje obszar o średnicy około 4 kilometrów i stanowi jedno z największych w tej kategorii w naszym kraju. Nowosolna pozostaje jednak słabo zaludniona i zabudowana w stosunku do swej rozległości, bo nawet jej część centralna jest jeszcze mało zabudowana, zaś na obrzeżach, niewidocznych na załączonym tu rysunku (ryc. 4), znajduje się kilka rozległych podlódzkich ogródków działkowych, zajmujących łącznie powierzchnię niemal taką jak cała pozostała zabudowa Nowosolnej.

Z uwagi na wielkość i oryginalność pierwotnego założenia (także w kontekście jej podlódzkiej loka-

lizacji) w ubiegłych dekadach Nowosolnej wielokrotnie poświęcano uwagę badawczą, zwykle jednak ograniczoną do refleksji historycznej lub do publikowania wzmianek ukazujących ją po prostu jako przykład osiedla o „*nietypowym regularnym kształcie promienisto-koncentrycznym, (...) [które] można zaliczyć do grupy wsi luźno skupionych typu wieloosiowego*” [M. Cepil 2018, s. 54, 55; por. M. Chilczuk 1970, s. 403; T. Figlus 2017, s. 203-204], często wszakże bez głębszej refleksji planistyczno-konserwatorskiej.

2.3. Pokój

Dawna Carlsruhe, później Bad Carlsruhe, a dziś dość spora (licząca około 1400 mieszkańców, choć w 1933 roku było ich dwakroć więcej, 2711) wieś gminna Pokój w powiecie namysłowskim województwa opolskiego została założona, a właściwie zainicjowana jako zamysł kompozycyjny, w 1748 roku jako siedziba letniej rezydencji księcia oleśnickiego Karola Wirtemberskiego. Nazwę Carlsruhe uzyskała na wzór miasta Karlsruhe w Badenii-Wirtembergii, na którego gwiazdisto-promienistym założeniu wzorowano jej rozplanowanie (ryc. 1, 5 i 6).

Ryc. 6. Wieś Pokój (wówczas miasteczko Carlsruhe) na niemieckich mapach topograficznych z początku XX wieku (wyd. Königliche Preussische Landes-Aufnahme, Berlin, złożenie arkuszy nr 2959, 2960, 3021 i 3022)

Fig. 6. A collage of archival German topography map covering Pokój (Germ.: Carlsruhe; ed. Königliche Preussische Landes-Aufnahme, Berlin 1912: a collage of four map sheets: No. 2959, 2960, 3021 and 3022)

Ryc. 7. Plac centralny óródleśnej wsi Pokój na niemieckim sztychu z 1799 roku
Fig. 7. The central square of Pokój at an old 1799 lithography

Pierwszym etapem prac lokacyjnych było założenie w latach 1747-1748 rozległego ogrodzonego zwierzyńca z siatką dróg częściowo pokrywających się z układem ulic późniejszej wsi Pokój. Następnie kolejno wznoszono dworek myśliwski, później go rozbudowano i wzniesiono pierwsze domy, stajnie i gorzelnię; w roku 1775 ukończono budowę kościoła, a w roku 1780 założono zespół parkowy w stylu angielskim, a część – w stylu francuskim.

Wieś związano kompozycyjnie z właściwym założeniem rezydencjonalnym, obejmującym także okoliczne lasy, rozległe parki i założone po roku 1754 stawy, tak iż gwiazdasty dziewięciopromienny układ ulic wsi został integralnie połączony z geometryczną siatką dróg leśnych i polnych, która tworzyła także kolejne układy gwiazdaste, w tym układ sześciopromienny, oba na obszarach lasów na północny i południowy zachód od właściwej wsi (ryc. 6).

W XIX wieku była to już spora miejscowość, która w tym czasie z myśliwskiej rezydencji stała się

miastem uzdrowiskowym i została przemianowana na Bad Carlsruhe (używano wszakże też polskiej nazwy Pokój). W 1861 roku liczyła ona 2364 mieszkańców. Jej centrum stanowił wszakże ów pierwotny pałacyk myśliwski, tyle że rozbudowany do znacznych rozmiarów, od którego rozchodziło się osiem głównych ulic (ryc. 7).

Współcześni autorzy [M. Chorowska, A. Ząbłocka 1988, s. 53; M.E. Adamska 2015, s. 8-9] dopuszczają możliwość, że założenie wsi, a następnie miasteczka Pokój wzorowanego na układzie miasta Karlsruhe w Badenii-Wirtembergii, było później wzorcem dla kolonii hutniczej Jedlice i być może dla wsi Kup. Charakterystyczny zamysł kompozycyjny, będący w swoim czasie poniekąd wzorcem estetyczno-kompozycyjnym, został jednak później osłabiony dziejami katastrofami, zwłaszcza zniszczeniem w 1945 roku centralnie usytuowanego pałacyku myśliwskiego (ryc. 1 i 7) i zatarciem wychodzących od niego promieniście chodników (ryc. 7), a także wymianą otaczającej zabu-

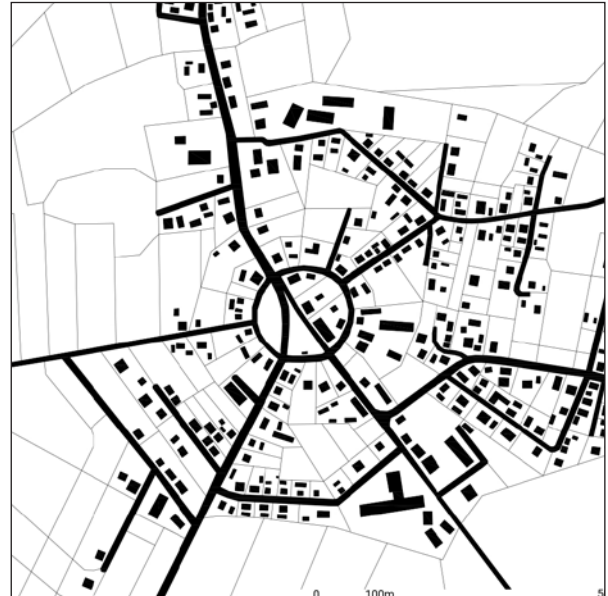
dowy, w tym powstaniem kilku obiektów urągających kulturze estetycznej. Obecnie koliste nawsie pozostaje puste, a otaczająca zabudowa jest nie tylko zaniedbana, lecz po prostu brzydka, przyległy park zarósł niekontrolowanymi zaroślami, zaś cała wieś – choć posiada urokliwe miejsca poza swą częścią centralną – budzi swym zaniedbaniem smutek i zawód.

2.4. Kup

Wieś oddalona od wyżej wymienionej o 12 kilometrów leży w gminie Dobrzeń Wielki w powiecie opolskim. Jej pierwotne geometryczne rozplanowanie oparte zostało na sześcioboku wyznaczającym zewnętrzną granicę osady i na okręgu wyznaczającym centralny plac z budynkami administracyjnymi, z którego to placu wychodziło pięć ulic (symetria założenia była tylko jednoosiowa). Układ ten zaprojektował Johann Martin Pohlmann w 1780 roku, a prace lokacyjne w terenie zakończono w roku 1785. W roku 1787 wieś liczyła już 213 mieszkańców (obecnie 1200). Dominantą centralnego kolistego założenia był budynek administracyjno-podatkowy, gdyż wieś, a właściwie ów budynek z sąsiednimi domami urzędniczymi, miały służyć jako ośrodek zarządzania kluczem trzydziestu okolicznych wsi (Adamska, 2015, s. 11). Z czasem wieś rozrosła się i łączyła z sąsiednimi koloniami (ryc. 8 i 9).

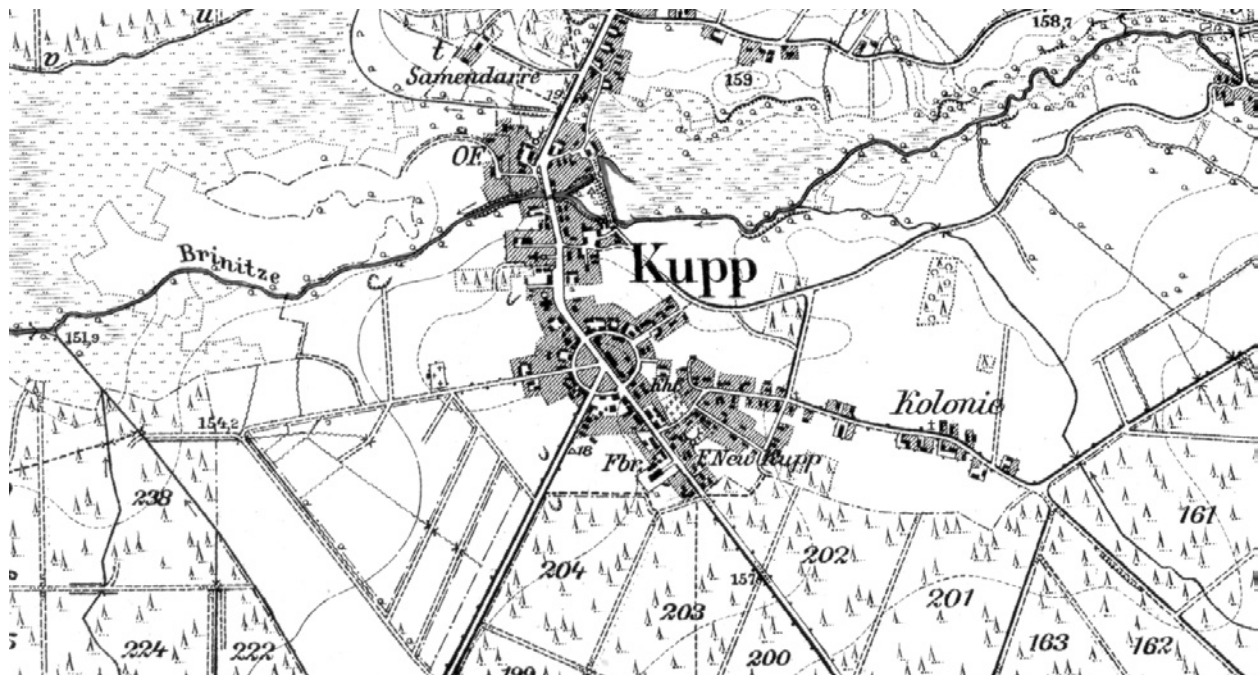
Charakterystyczny koncentryczny układ wsi Kup został w okresie powojennym zdeformowany wymianą zabudowy oraz wprowadzeniem łukowo wygiętego od-

cinka drogi wojewódzkiej DW454 w obręb centralnego nawsia, które ponadto w swej północno-wschodniej części zostało zajęte przez kilka gospodarstw. Tym niemniej centralna część wsi doznała mniejszego uszczerbku estetycznego niż w przypadku wsi Pokój. Natomiast już dość dawno zanikł sześciobok wyznaczający zewnętrzną granicę osady.

Ryc. 9. Schemat wsi Kup; źródło: opr. własne (M. Szeligowska, 2019)

Fig. 9. A schematic village plan of Kup; source: M. Szeligowska, 2019

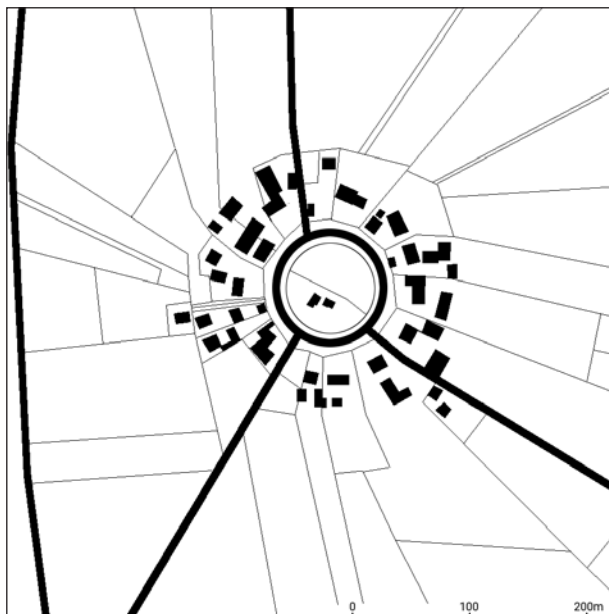
Ryc. 8. Wieś Kup na niemieckiej mapie topograficznej z 1912 roku (wyd. Königliche Preussische Landes-Aufnahme, Berlin, arkusz 3022)

Fig. 8. The archival map of the village Kup (ed. Königliche Preussische Landes-Aufnahme, Berlin 1912: map sheet No. 3022)

2.5. Czerwona

Niewielka wieś, a właściwie licząca kilkanaście siedlisk kolonia wsi Gronowice w gminie Lasowice Wielkie powiatu kluczborskiego w północno-wschodniej części województwa opolskiego, z układu przypomina średniowieczną okolnicę lub wieś okrągłą, niemniej jest to osada znacznie późniejsza, założona w 1791 roku przez Grafa von Hoym w systemie kolonizacji fryderycjańskiej. Zasiedlona została przez siedemnaście rodzin przesiedleńców z Saksonii i nazwana wówczas Marienau.

Kolonia Czerwona (Marienau) bywała zaledwie sporadycznie i lakonicznie wzmiankowana w piśmiennictwie naukowym (por. np. Szulc, 1995, s. 67; Schlenger, 1933), zresztą w ogóle była i nadal jest raczej pomijana w publikacjach (wyjątki to np. Krömer, 1934). Pozostaje jednak godna uwagi, bo doskonale zachowuje swój koncentryczny plan (ryc. 10) i jest dość zadbana. Jest to jedna z najładniejszych wsi koncentrycznych.

Ryc. 10. Schemat kolonii Czerwona; źródło: opr. własne (J. Szewczyk, 2019)

Fig. 10. A schematic village plan of Czerwona; source: J. Szewczyk, 2019

3. PRZYKŁADY OWALNIC

Omówiono tu nieliczne przykłady owalnic, wyróżniające się czytelną regularną geometrycznością rozplanowania. Sam układ dróg i siedlisk wiejskich zwykle bywa mocno zniekształcony, powodując, że koncentryczne rozplanowanie uchodzi uwagi obserwatora odwiedzającego daną wieś, dlatego w niniejszym opracowaniu uwzględniono także geometrię otaczających rozłógów pól, często w najbardziej wyraźny spo-

sób ukazującą koncentryczność wsi, choć zwykle – zwłaszcza gdy teren jest płaski – widoczną dopiero na zdjęciach lotniczych i satelitarnych lub na dokładnych mapach. Zresztą koncentryczne rozplanowanie jest łatwiej dostrzegalne we wsiach małych, zaś w tych większych, bardziej rozbudowanych, jest pejzażowo nieistotne, a dostrzegalne tylko jako abstrakcyjny rysunek na mapie.

3.1. Jamno

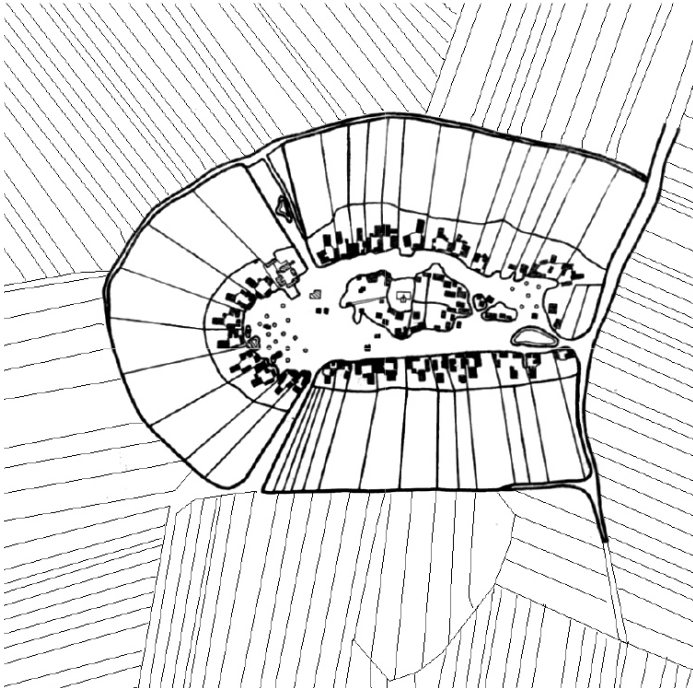
Halina Szulc (1988, s. 66) klasyfikuje Jamno jako wieś placową regularną z układem pól niwowo-łanowym. Otrzymała ona obecną lokalizację i charakterystyczne, dość symetryczne eliptyczne rozplanowanie (z jednym wjazdem do wsi; ryc. 11) po relokacji, która nastąpiła po powodzi z 1552 roku [H. Szulc 1988, s. 64]. Rozplanowana z podziałem na dwadzieścia cztery siedliska kmiece otaczające owalne nawsie, utrzymała pierwotną strukturę i liczbę siedlisk co najmniej do początku XIX wieku [J. Sienkiewicz 1978, s. 43, H. Szulc 1988, s. 66 i 67; por. E. Buczak 1965; A. Muszyński 1978].

Jamno bywało jednak też mylnie uważane za okolnicę [J. Sienkiewicz 1978] czy też przypisywano mu „nietypowy kształt” (*sic!*), przypisując jego genezę „okresowi powstania około 1224 roku oraz ulokowaniu na trudnych terenach bagiennych” [A. Gałka 2018, s. 30; por. A. Gałka 2016]; nazywano je też „endemitem wśród genetycznych typów zabudowy wsi [A. Gałka, 2016, s. 200]. Te wzmianki świadczą o ryzyku przypisania najbardziej regularnym owalnicom metryki średniowiecznej, bo faktycznie średniowieczne owalnice zatraciły już wyrazistość swego geometrycznego owalnego lub okrągłego układu. Te, które zachowują owalne rozplanowanie i pozwalają je dostrzec, są po prostu nowsze.

Od 2010 roku Jamno stanowi część Koszalina. W ostatnim półwieczu rozbudowało się ekstensywnie (na zewnątrz), a ponadto zagęszczeniu uległa też zabudowa nawsia (ryc. 12). W krajobrazie cechy rozplanowania koncentrycznego są już nieczytelne.

3.2. Księżę Pole

Jest to wieś z dawniej regularnym nawsiem w kształcie elipsy i niwowym układem pól, położona w gminie Baborów w województwie opolskim i – podobnie jak Jamno – zachowująca dość regularne rozplanowanie, nazwane przez Aleksandrę Gałkę (2018, s. 39; por. H. Szulc 1988, s. 65) „układem okolicowo-owalnicowym” (por. jednak: H. Szulc 1988, s. 65). Rozplanowanie czytelne jest jednak tylko z lotu ptaka lub na odwzorowaniach mapowych (ryc. 13), a nieczytelne w krajobrazie samej wsi z uwagi na zabudowanie nawsia budynkami zagrodowymi.

Ryc. 11. Wieś Jamno na schematycznym planie z 1820 roku (oryginał w Archiwum Państwowym w Koszalinie, publ. w: J. Sienkiewicz 1978, s. 43; H. Szulc 1988, s. 64, 66 i 79)
Fig. 11. A schematic village plan of Jamno in 1820 (State Archive in Koszalin; also: J. Sienkiewicz 1978, p 43; H. Szulc 1988, p. 64, 66 and 79)

Ryc. 12. Schemat współczesnego Jamna; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)

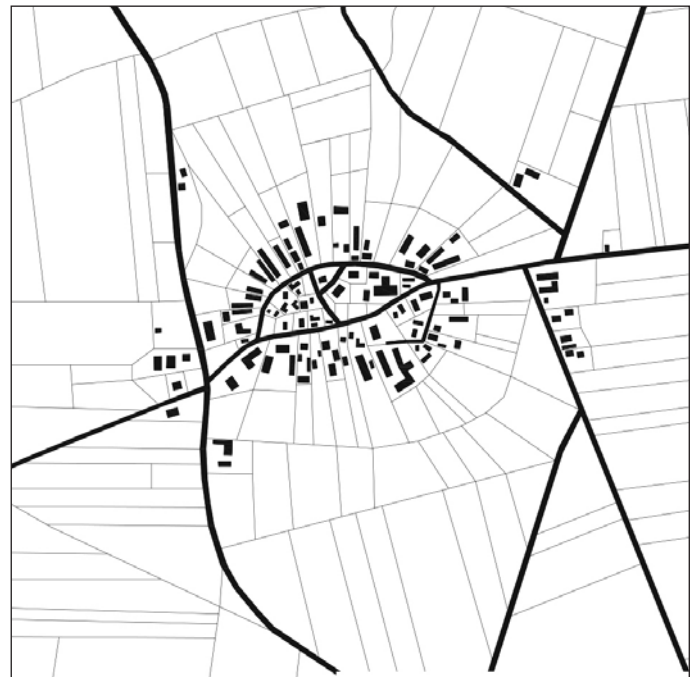
Fig. 12. A schematic plan of Jamno today; source: M. Szeligowska, 2019

3.3. Pańków

Wieś ta leży w województwie lubelskim w powiecie tomaszowskim w gminie Tarnawatka. Uznawana dawniej za okolnicę, później za owalnicę [J. Górak 1971], zachowuje w znacznym stopniu czytelność swego dawnego rozplanowania, czemu sprzyja fakt, że znaczną część nawsia stanowi staw, a właściwie małe jezioro, uniemożliwiające zabudowanie nawsia tak ciasne jak w innych dawnych wsiach owalnych (ryc. 14).

4. PRZYKŁADY OKOLNIC

Piśmiennictwo geograficzne i z zakresu historii osadnictwa wiejskiego zawiera różne szacowania liczebności na obszarze Polski wsi okolnic (niewielkich średniowiecznych wsi okrągłych o cechach obronnych; zob. np. B. Zaborski, 1926, s. 38-39). Faktycznie już nie ma okolnic o czytelnej (z perspektywy naziemnego obserwatora) koncentryczności rozplanowania, zresztą rzadko daje się spoznać tę cechę nawet na mapach i zdjęciach lotniczych lub satelitarnych. Autorom udało się znaleźć zaledwie dwie wsie okolnic o w miarę czytelnym rozplanowaniu okrężnym.

Ryc. 13. Schemat wsi Księża Pole; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)

Fig. 13. A schematic village plan of Księża Pole; source: M. Szeligowska, 2019

Ryc. 14. Schemat wsi Pańków; źródło: opr. własne (M. Szeligowska, 2019)
Fig. 14. A schematic village plan of Pańków; source: M. Szeligowska, 2019

Ryc. 15. Schemat wsi Łąkie; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)
Fig. 15. A schematic village plan of Łąkie; source: M. Szeligowska, 2019

4.1. Łąkie

Łąkie w gminie Skąpe w województwie lubuskim w powiecie świebodzińskim, ma nawsie częściowo zabudowane, lecz w części środkowej zajęte przez staw (ryc. 15). O wsi tej wiadomo, że od 1223 roku należała do klasztoru cysterskiego w Trzebnicy, a jej okólnie rozplanowanie pochodzi zapewne sprzed tej daty.

4.2. Chorzewo

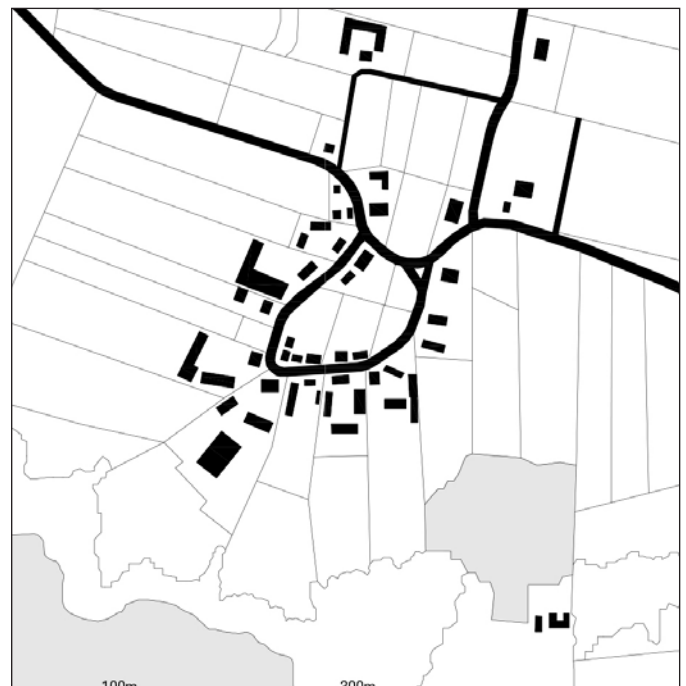
Chorzewo leży koło Pniew w gminie Kwilcz w powiecie szamotulskim w województwie wielkopolskim. Jest to niewielka osada, dawniej wieś szlachecka, słabo opisana w literaturze przedmiotu

5. MIASTA O ROZPLANOWANIU PROMIENISTYM

Trzy miasta we wschodniej części kraju, Krynki, Frampol i Głogów Małopolski, wyróżniają się dość symetrycznym, koncentrycznym rozplanowaniem ich części centralnych. Wszystkie jednak doświadczyły też dziejowych katastrof.

5.1. Krynki

To niewielkie przygraniczne miasto na wschodniej Białostocczyźnie, zamieszkane dziś przez niespełna dwa i pół tysiąca osób, już przed 1518 rokiem miało lokację miejską, zaś w drugiej połowie XVIII wieku zo-

Ryc. 16. Schemat wsi Chorzewo; źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)
Fig. 16. A schematic village plan of Chorzewo; source: M. Szeligowska, 2019

stało przebudowane staraniem podskarbiego nadwornego litewskiego i zarządcy litewskich ekonomii królewskich Antoniego Tyzenhauza herbu Bawół. Wówczas uzyskało sześcioboczny-gwiazdzisty centralny plac miejski z dwunastoma ulicami promieniście zeń wychodzącymi, choć wyznaczonymi raczej swobodnie, bez dążenia do nadmiernej symetrii.

W odróżnieniu od wsi omówionych wcześniej, krynecki plac i promieniste ulice nie były powiązane strukturalnie i kompozycyjnie ani z rozłogami pól, ani z peryferyjną zabudową. Struktura ulic jest nadal dobrze zachowana, choć powstało wiele nowych ulic peryferyjnych, do czego przyczynił się dziewiętnastowieczny stały wzrost ludności Krynek aż do 10 000 osób w roku 1914, przy czym 90% ludności stanowili Żydzi. Także zabudowa uległa przez ostatnie stulecie zagęszczeniu i wymianie, do czego przyczyniły się między innymi pożary (największe w latach 1879, 1882 i 1887) oraz zniszczenia podczas obu wojen światowych. Natomiast w ciągu trzydziestolecia 1915-1945 ciągnęła obawa przed pogromem, a w końcu faktyczny holokaust, wyludniły miasto: po pierwszej wojnie światowej emigracja ludności żydowskiej spowodowała wyludnienie Krynek o połowę, zaś tuż po drugiej wojnie światowej liczba ludności spadła do kilkunastu procent stanu z roku 1914.

5.2. Frampol

To niewielkie miasto w powiecie biłgorajskim ma populację niemal dwakroć mniejszą od Krynek. Ma też młodszą historię: założono je w latach 1717-1736 z inicjatywy hrabiego Marka Antoniego Butlera herbu Butler, po nabyciu przez niego klucza dóbr wokół wsi Radzięcin, na której gruntach ulokowano nowo projektowane miasto, nazwane wówczas Franopol i zasiedlone przez rodziny tkaczy i innych rzemieślników różnych narodowości. Miastu nadano kształt kwadratu o boku długości około 500 metrów, z czasem zwielokrotnionego powtórzeniem (do wewnątrz) kwadratowych ulic-obwiedni otaczających centralny plac miejski o boku długości 225 metrów (w 1851 roku plac zredukowano do 140 metrów), przez który to plac przebiegały też dwa ważne trakty: z Zamościa przez Szczepieszyn do Zawichostu i z Jarosławia do Biłgoraja. Po przekątnych ulokowano cztery mniejsze kwadratowe place o bokach długości 68 metrów. W centrum głównego placu wzniesiono karczmę i ratusz będący symbolem miejskości, niepełniący jednak faktycznie swej funkcji, jako że miasto było prywatne. Ten układ, nawiązujący do wcześniejszych o kilka stuleci renesansowych koncepcji miasta idealnego, nie był perfekcyjnie regularny, za to do dziś

zachował się w stanie mało zmienionym, pomijając wymianę zabudowy i jej zagęszczenie.

Wyraziste geometryczne rozplanowanie miasta spowodowało, że Frampol obrano za cel „treningowego” bombardowania przez Luftwaffe dnia 13 września 1939 roku. Później odbudowano je z zachowaniem układu ulic.

5.3. Głogów Małopolski

To niewielkie podrzeczowskie miasteczko założone w 1570 roku, a dziś zaludnione przez około sześć tysięcy osób, ma rozplanowanie podobne do wielu innych dawnych miasteczek genetycznie późnośredniowiecznych i renesansowych, bo jego ulice i budynki otaczają kwadratowy plac rynkowy. Można je więc po prostu uznać za wyróżniający się regularnością i symetrią przykład renesansowego miasta o dość sporym rynku (długość i szerokość placu rynkowego wynoszą około 160 metrów, niewiele mniej niż w przypadku dość zresztą podobnego rynku staromiejskiego w Krakowie), niemniej warto zwrócić uwagę na tę szczególną regularność, podkreśloną dziesięcioma wychodzącymi z tego placu ulicami, co czyni założenie rynkowe poniekąd koncentrycznym. Rozplanowanie tego miasteczka pokazano też w wydany przed ponad stu laty specjalnym numerze krakowskiego „Architekta”, w artykule poświęconym odbudowie miasteczek [F. Mączyński 1915, s. 12].

6. INNE PRZYKŁADY JEDNOSTEK OSADNICZYCH O ROZPLANOWANIU PROMIENISTYM

Spora liczba wsi mogłaby zostać uwzględniona i dokładniej opisana w niniejszym opracowaniu, gdyby tylko zachowały swą dawną koncentryczną strukturę, lecz ta do dziś uległa już zanikowi. Tu wymieniamy niektóre z nich, a dokładniej opisujemy tylko Brzeście (ryc. 17) – osadę niemieszczącą się w wyżej zaprezentowanych kategoriach.

6.1. Brzeście

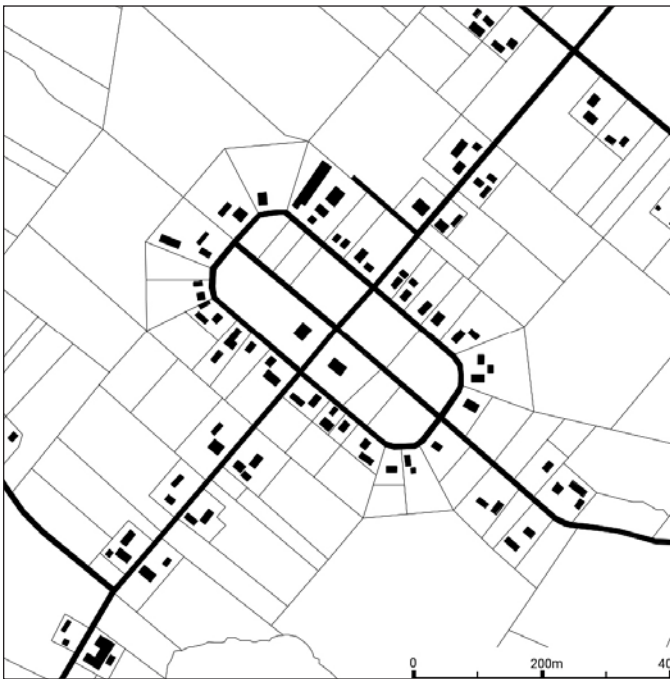
Niewielka (obecnie licząca około 200 mieszkańców) wieś Brzeście w gminie Sławno w województwie zachodniopomorskim została założona na owalno-ośmiobocznym planie stosunkowo niedawno, bo dopiero w latach trzydziestych XX wieku, po parcelacji majątku junkierskiego w Żukowie zgodnie z niemiecką ustawą o osadnictwie z 1919 roku. Pierwotnie nosiła nazwę Hohenzollerndorf, jako że powstała na gruntach należących wcześniej do rodu Hohenzollern-Sigmaringen³. Maria i Waldemar Witek piszą: „Struktura za-

³ W 1931 roku właściciele sprzedali swe grunty o powierzchni 13 500 ha Berlińskiemu Towarzystwu Osadniczemu Pommersche Siedlungsgesellschaft, które przeprowadziło reparcelację i założyło sieć wsi, w tym na 778 hektarach omawianą wieś Hohenzollerndorf, czyli obecne Brzeście.

budowy wynikała z wielkości gospodarstw i nadziałów ziemi; w 1939 roku w Brześciu było 21 gospodarstw o powierzchni 10–30 ha i 89 gospodarstw po 5–10 ha” [M. Witek, W. Witek 2009, s. 200].

Wsi nadano rozplanowanie prostokąta mającego ścięte boki, upodabniające go nieco do owalu przeciętego prostopadle skrzyżowanymi drogami, tak iż jego układ można uznać za wydłużoną modyfikację czteroramiennie-promienistego.

Wewnątrz niwy siedliskowej wyodrębniono ogromny plac o wymiarach 120 na 300 metrów, pierwotnie niezabudowany i przeznaczony na zgromadzenia i imprezy wiejskie. Według oceny wyżej zacytowanych autorów, którą potwierdzają też aktualne zdjęcia satelitarne, „...obecnie układ przestrzenny (...) łącznie z siecią drożną nie wykazuje istotnych zmian. Doszło natomiast do licznych ubytków w obrębie poszczególnych zagród, tak budynków mieszkalnych, jak i gospodarczych” [M. Witek, W. Witek 2009, s. 200].

Ryc. 17. Schemat wsi Brzeście;
źródło: opracowanie własne (M. Szeligowska, 2019)
Fig. 17. A schematic village plan of Brzeście;
source: M. Szeligowska, 2019

6.2. Zniekształcone dawne wsie okolnic

Trudna do określenia jest liczba wsi niegdyś okólnych, dziś już mocno zniekształconych. Przykładem może być wieś Łącko położona przy południowym brzegu jeziora Wicko, na Wybrzeżu Słowińskim, położonym w gminie Postomino w powiecie sławieńskim województwa zachodniopomorskiego, a także

odległa o zaledwie kilka kilometrów wieś Marszewo (zob. Sadowska 2006). Na Wybrzeżu Słowińskim i w ogóle na Pomorzu takich wsi jest więcej (np. Robuń w gminie Gościno). Często są to najstarsze z okolicznych wsi, jak Klępino Białogardzkie w gminie Białogard; w tejsze gminie za dawną okolnicę uważa się też wieś Żytkowo.

Okolnicą miało być kaszubskie Sierzno w gminie Bytów. Dość dobrze zachowane założenie okólne wokół stawu ma wieś Grzędzice w województwie zachodniopomorskim w gminie Stargard, a także otaczająca małe jezioro wieś Dąbrowskie w gminie Prostki w województwie warmińsko-mazurskim, a powiecie ełckim [B. Zaborski 1926, s. 41].

Wieś Domanowice leży natomiast w gminie Trzebnica w powiecie trzebnickim województwa dolnośląskiego. Wzmiankował ją jako okolnicę już August Meitzen (1863, s. 64 i 65), u nas zaś między innymi Ignacy Drexler (1921, s. 56).

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Okrężno-promienista struktura przestrzenna właściwa była wsiom, rzadziej miasteczkom, reprezentującym różne typy morfogenetyczne. Była typowa dla okolnic, tych jednak na terenie naszego kraju było niewiele, a ponadto jako wsie stare uległy one znacznym przekształceniom deformującym ich dawną geometryczną regularność. Koncentryczność charakteryzowała też średniowieczne wsie okrągłe niebędące okolnicami, jednak niemal wszystkie wsie należące do tej kategorii już całkowicie zatraciły pierwotną wyrazistość swej struktury, toteż tylko nieliczne zostały ujęte w niniejszym artykule. Podobnie ma się rzecz z wsiami placowymi (owalnicami), które niekiedy przyjmowały bardziej regularne kształty, upodabniając się do wsi okrągłych: uwzględniono tu tylko kilka przykładów o relatywnie dobrze zachowanej „okrągłości” czy „promienistości” rozplanowania. Natomiast nowsze wsie fryderycjańskie zwykle zachowały strukturę okrężno-promienistą stosunkowo nieźle, lecz nie są one liczne; w tej grupie jednak także są nieujęte w niniejszym artykule osady o rozplanowaniu koncentrycznym, lecz dziś już zupełnie nieczytelnym, takie jak Jedlice w gminie Ozimek założone w 1775 roku. Zarejestrowano też mające omawiany typ strukturalny jednostki osadnicze nieprzypisane do powyższych kategorii morfogenetycznych. We wszystkich rozpoznanych przypadkach dostrzeżono nabyte zniekształcenia strukturalne, które autorzy nazwali *amorfizacją struktury*.

Ocena skali problemu

Kwerenda bibliograficzna potwierdzona weryfikacją na mapach Google i w regionalnych serwisach geodezyjnych ujawniła istnienie zaledwie kilkunastu jednostek osadniczych zachowujących czytelną strukturę okrężno-promienistą, to jest kilkunastu dawnych wsi i dwóch lub trzech miast, choć w przypadku miast ocena ich „koncentryczności” jest jeszcze bardziej wątpliwa i właściwie tylko Krynki nie budzą tu większych wątpliwości. W skali kraju jest to niewiele, bo wszystkich wsi mamy 43 082. Można by więc te kilkanaście jednostek osadniczych uważać już tylko za ewenement krajobrazowy. Z drugiej jednak strony, mimo znikomości ich udziału procentowego, są one pozostałościami pewnych szerszych dawniej zjawisk osadniczych, są też świadkami ważnych procesów historycznych. Na przykład pradawne wsie typu *okolnica* (w tym ich dość częste występowanie poza obszarem naszego kraju, na zachód od naszych obecnych granic z Niemcami) były w przeszłości uważane za kluczowy argument w sporze o początki narodu polskiego i miejsce jego bytowania we wczesnym średniowieczu; zresztą nowsze o ponad pół tysiąclecia wsie fryderycjańskie także włączano w polsko-niemiecki spór etnohistoryczny. Zaś w bardziej ogólnym ujęciu koncentryczność dawnych wsi jest pochodną rewolucyjnych przekształceń układów przestrzennych jednostek osadniczych zapoczątkowanych poprzez XIII-wieczne lokacje, a zwłaszcza lokowanie na prawie magdeburskim miast i wsi lokowanych wcześniej na prawie polskim (*obyczajem wolnych gości*).

Zaprezentowane tu wsie mają zatem znaczenie reliktu, pamiątki, śladu procesów historycznych, w mniejszym lub większym stopniu każda z nich pozostaje symbolem. Toteż waga problemu, jakim jest utrata przez nie ich przestrzennej wyrazistości – ich amorfizacja – to nie tylko kwestia lokalnego pogorszenia estetyki krajobrazu, lecz także utrata możliwości upamiętnienia istotnych zjawisk etnohistorycznych.

Drugą kwestią jest dynamika i skala amorfizacji. We wszystkich przypadkach zjawisko to zostało zaobserwowane, lecz w niejednakowym w stopniu – mniejszym lub większym. Obecnie wydaje się ono przyśpieszać i przynajmniej w przypadku niektórych wsi grozi zupełnym zatraceniem ich wyrazistości morfogenetycznej. Ryzyko to jest najwyższe w przypadku wsi najstarszych, czyli dawnych okolnic (Chorzewo, Łąkie), te bowiem już od wielu setek lat ulegają nieustannym przeobrażeniom; niewiele lepiej rzecz ma się co do wsi placowych (owalnic: Jamno, Księżę Pole, Pańków), które wprawdzie są na ogół nieco młodsze od okolnic, lecz ich pierwotne rozplanowanie nie było równie regularne co tamtych.

Skala problemu jest zatem niewielka w liczbach bezwzględnych (jedenaście wsi z liczby 43 082, dwa miasta z liczby 940), lecz znaczna w kategoriach symboliki przestrzeni, jako że choć miasta (Krynki i Frampol) oraz niektóre wsie włączone dziś do miast (Nowosolna) i nieliczne inne (Paproc Duża) zachowały strukturę ulic wyznaczającą ich unikalność, to jednak wszelkie pozostałe elementy ich przestrzeni uległy i nadal ulegają silnej amorfizacji. Chaotyżacja dotyczy między innymi pokrycia terenu, zabudowy i ścian wewnątrz urbanistycznych pierwotnie dośrodkowych (okrężno-promienistych).

Postulat badawczy

W związku ze relatywnie dużą (w stosunku do choćby znikomej liczby wsi w skali całego krajowego systemu osadniczego) rangą problemu autorzy dostrzegają potrzebę dyskusji nad conceptami (pomysłami architektonicznymi, krajobrazowymi, zapisami planistycznymi i być może także dotyczącymi jeszcze innych zagadnień), które służyłyby utrwaleniu omówionych tu reliktyw osadniczych jako zapisu czasu i zapisu dziedzictwa. Zaproponowanie conceptów planistycznych eksponujących i chroniących morfogenetyczną specyfikę badanych jednostek osadniczych warto także połączyć lub poprzedzić analizą występowania przedmiotowych układów przestrzennych, a zwłaszcza organizowanych na planie koła, na innych obszarach Europy, leżących poza Polską i jej bezpośrednim zachodnim i wschodnim sąsiedztwem. Zamierzając w przyszłości kontynuować te wątki, autorzy dostrzegają także potrzebę uwzględnienia ich w dyskusji naukowej obejmującej różne punkty widzenia, niekoniecznie zgodne z poglądami autorów niniejszego artykułu.

LITERATURA

1. **Adamska M. E. (2004)**, *XVIII-wieczny zespół mieszkaniowy w Jedlicach jako przykład fryderycjańskiego osadnictwa hutniczego w dolinie rzeki Małej Panwi*, „Architectus”, nr 15, s. 35-42.
2. **Adamska M. E. (2015)**, *Johann Martin Pohlmann (1726–1800). Architekt epoki fryderycjańskiej*, „Architectus”, nr 41, s. 3-20.
3. **Balzer O. (1910)**, *Chronologia najstarszych kształtów wsi słowiańskiej i polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. XXIV, s. 359-406.
4. **Bimler K. (1929)**, *Kupp in Oberschlesien, eine Radiale Siedlung von 1780*, „Ostdeutsche Bauzeitung”, Jg. 27, No. 69, s. 509.
5. **Buczak E. (1965)**, *Wieś Jamno. Szkic historyczno-kulturowy*, „Rocznik Koszaliński”, no. 1, Koszalin, s. 146-170.
6. **Burszta J. (1954)**, *Zagadnienie nawsia w osadnictwie wiejskim*, „LUD”, t. 41, cz. 1, s. 439-498.

7. **Burszta J. (1958)**, *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. O tworzeniu się krajobrazu osadniczego ziem polskich i rozplanowań wsi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
8. **Cepil M. (2018)**, *Geneza i dziedzictwo kulturowe osad fryderycjańskich we współczesnych granicach Łodzi*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 19, z. 1, s. 49-66.
9. **Chilczuk M. (1970)**, *Osadnictwo wiejskie Polski (formy i układy przestrzenne)*, PWN, Warszawa.
10. **Chorowska M., Zabłocka A. (1988)**, *Założenia centralne na Śląsku Opolskim z okresu kolonizacji fryderycjańskiej*, [w:] *Z badań architektury, urbanistyki i sztuki Śląska*, „Prace Naukowe IHASiP PWr nr 19, Studia i Materiały”, nr 9, Wydawnictwo PWr, Wrocław, s. 27-74.
11. **Drexler I. (1921)**, *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej*, wyd. 2, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Kraków – Warszawa – Lwów.
12. **Figlus T. (2017)**, *Geneza, rozwój i zanik Wiączynia. Próba rekonstrukcji geograficzno-historycznej osadnictwa w aspekcie przemian zagospodarowania przestrzennego i rozplanowania wsi*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej”, t. 6(2017), s. 183-208.
13. **Figlus T. (2018)**, *Wybrane aspekty teoretyczne identyfikacji i waloryzacji układów ruralistycznych w Polsce*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 49, IGiPZ PAN + Polskie Towarzystwo Geograficzne, Komisja Obszarów Wiejskich, s. 75-92.
14. **Gałka A. (2016)**, *Wpływ rozwoju osiedli podmiejskich na historyczną zabudowę wsi Jamno w Koszalinie*, „Kwartalnik Naukowy Problemy Rozwoju Miast”, z. IV, s. 193-201.
15. **Gałka A. (2018)**, *Ochrona kształtu wsi - czy warto włączać obszary wiejskie do granic administracyjnych okolicznych miast?*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 504, s. 29-42.
16. **Górak J. (1971)**, *Problemy ochrony zabytków rurestycznych na przykładzie wsi Pańków w województwie lubelskim*, „Ochrona Zabytków”, no. 24/3(94), s. 203-206.
17. **Janowski B. (1903)**, *O kształcie osad*, „Wisła”, t. 17, s. 521-539.
18. **Kielczewska-Zaleska M. (1956)**, *O powstaniu i przeobrażeniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne IG PAN”, nr 5, PWN, Warszawa.
19. **Kozłowski L. (2012)**, *Rozłogi wsi jako treść krajobrazu*, [w:] K. Kurowska i M. Gwoździńska-Goraj, *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, „Studia Obszarów Wiejskich”, t. 29, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 9-30.
20. **Krömer M. (1934)**, *Marienu, ein „sächsischer Rundling“ in OS (135 Jahre Kolonistendorf im Rosenberger Lande)*, „Oberschlesien im Bild” (ilustrowany dodatek do czasopisma „Der Oberschlesische Wanderer”), 48, Neumanns Stadtbuchdruckerei, Gleiwitz, s. 4-5.
21. **Łupiński W. (2011)**, *Paproć Duża – wieś o układzie promienistym*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN”, z. 142, s. 356-353.
22. **Meitzen A. (1863)**, *Urkunden schlesischer Dörfer, zur Geschichte der ländlichen Verhältnisse und der Flureintheilung insbesondere*, Joseph Max % Komp., Breslau.
23. **Mączyński F. (1915)**, *O miastach i miasteczkach. Przyczynek do odbudowy: plan regulacyjny, dawne plany sytuacyjne*, „Architekt, Miesięcznik poświęcony architekturze, budownictwu i przemysłowi artystycznemu”, r. XVI, listopad-grudzień (zeszyt nadzwyczajny), Kraków, s. 6-18.
24. **Muszyński A. (1978)**, *Rys historyczny wsi Jamno*, [w:] E. Buczak, T. Gasztold, R. Lachowicz (red.), *Z problemów ratowania kultury jamneńskiej* (Seria Wydawnictw Monograficznych, nr 4), Muzeum Okręgowe w Koszalinie i Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Oddział w Koszalinie, Koszalin, s. 15-33.
25. **Plit J. (2016)**, *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, „Prace Geograficzne”, t. 253, IGiPZ PAN, Warszawa.
26. **Pogodziński Z. (1975)**, *Planowanie przestrzenne terenów wiejskich*, PWN, Warszawa.
27. **Sadowska M. (2006)**, *Zachowane wartości kulturowe wsi Marszewo bazą jej rozwoju*, [w:] W. Rączkowski, J. Sroka (red.), *Historia i Kultura Ziemi Sławieńskiej, t. V. Studia nad dziejami wsi*, Fundacja Dziedzictwo, Sławno, s. 147-158.
28. **Schlenger H. (1933)**, *Friderizianische Siedlungen rechts der Oder bis 1800 auf Grund der Aufnahmen von Hammer und von Massenbach*, Beihefte zum Geschichtlichen Atlas von Schlesien, Breslau.
29. **Sienkiewicz J. (1978)**, *Tradycyjne budownictwo wsi jamneńskiej a problemy jego ratowania*, [w:] E. Buczak, T. Gasztold, R. Lachowicz (red.), *Z problemów ratowania kultury jamneńskiej* (Seria Wydawnictw Monograficznych, nr 4), Muzeum Okręgowe w Koszalinie i Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Oddział w Koszalinie, Koszalin, s. 35-53.
30. **Szulc H. (1976)**, *O typologiach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, t. XLVIII, z. 4, s. 627-636.
31. **Szulc H. (1988)**, *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, „Prace Geograficzne IGiPZ PAN”, nr 149, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
32. **Szulc H. (1995)**, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne”, t. 163, IGiPZ PAN, Wrocław.
33. **Szmytkie R. (2014)**, *Metody analizy morfologii i fizjonomii jednostek osadniczych*, „Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego”, nr 35, Wrocław.
34. **Szyski A. (2009)**, *Archetypiczne wartości wsi pomorskiej. Tożsamość wsi pomorskiej we współczesnym krajobrazie kulturowym (szanse i zagrożenia)*, [w:] Z. Kuriata (red.), *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i współczesne*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 12, Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Sosnowiec, s. 33-46.

35. **Tkocz J. (1998)**, *Organizacja przestrzenna wsi w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 1734.
36. **Tłoczek I. (1958)**, *W sprawie badań nad architekturą ludową*, „Ochrona Zabytków”, vol. 11/1-2(40-41), s. 19-34.
37. **Witek M., Witek W. (2009)**, *Typologia wiejskich układów przestrzennych w gminie Sławno*, [w:] W. Rączkowski, J. Sroka (red.), *Historia i Kultura Ziemi Sławieńskiej*, t. IX, *Krajobrazy okolic Sławna*, Fundacja DZIEDZICTWO, Sławno, s. 173-204.
38. **Wójcik M. (2012)**, *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
39. **Zaborski B. (1927)**, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, „Prace Komisji Etnograficznej”, t. 1, Kraków.